

Тайылбыр бижик

Бо «Номнун оннуктери» деп болгумнун программазын А.А.Алдын-оол, А.Д.Иргит, С. Ч.Иргит «Бодун номчу» , Кызыл -2020 ч. номунга 1 класстарның номчулга кичээлинге таарыштыр тургускан. Бо класстарда өөренип турар уругларның билиг мергежилинин бедиин барымдаалааш, бердинген темаларга немелде материалдарны киирген. Ол ажылдың кол угланышкыны уругларның чугаазын сайзырадыры, ниити билиин бедидери, өөренип турар чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп билиринге оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып, номчулгага сонуургалын оттурарынга өөреникчилерни чаңчыктырып сайзырадыр.

Программаның кол угланышкыны дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган.

а) Уругларны чечен чогаал оранынче углап, сөстүң уран чурумалдыг овор-хевириин дамчыштыр сөзүглелдин долу болгаш делгем утка-шынарлыын хөй талазындан угаап билип алырынга дузалааар;

б) Чечен сөстүң чогаалдары уругларны номчулгага ынак, бүгү-ле чараш чүүлге хандыкшылдыг, ону шын үнелеп билир кылдыр чаңчыктырар ужурлуг;

в) Номчаан чүүлүнүң утказын шингээдиринден аңгыда уругларның ниити билииниң деңнелин делгемчидериниң дуржулказын байыдар болгаш амыдыралга оларның мөзү-шынарлыг, эстетиктиг хамаарылгазын база хевирлээр;

г) Чечен чогаалды уруглар боттары шилип ап, ону таалап номчуксаар күзелин боттандырар.

Башкы уругларны бичиизинден эгелеп коллективтиг езуга бот-боттарынга негелдени, шынчы ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, эрес-дидим болурунга, күш-ажылга кириштирер сорулгалыг.

Класс бүрүзүнге номчулга кичээлиниң 30-35 минутазын чогаалды номчуурунга болгаш сайгарарынга, а кириилде беседага, словарь ажылынга созуглелдин утказын илередиринге херек. Созугел-биле ажыл бир класстан соске классче чоорту нарыдап олуар.

Номда состун слог-уннуг анализин кылырда, уругнун аас чугаазын сайзырадышынга база номчулгага сонуургалын оттуруп, боду номчуп ажылдаарынга хөй янзы уткалыг созуглелдер бар. Бо номчулга номунун ужук ооредилгезинден арай соннай эгелээр ужурунда , бирги чаданын ажык болгаш ажык эвес уннеринин ужуктерин болуктээн.

Ужуглел соондагы уеде номчуур созуглелдерни тыва, орус чогаалчыларнын база улустун аас чогаалынын , тыва чоннун бурунгу ужурларындан узундулерни киирген.Бижик ооредилгезинин ийиги чадазындан сонгаар состернин слогтары ководээш, чаа номчуп ооренип чоруур кижинин номчуурунга бергедээшкиннерни таварыштырары чугаажок. Ынчангаш дурген номчуп оорениринге чугле уннер каттыжышкынынга даяныры чугула.

Планнаттынган түңнелдер (ФКӨС-туң негелделери-биле)

Бот-тускайлан туннелдер (личностные)

Оореникчи бодунун узел-бодалын бот тодарадып, бот углап билиринче, оорениринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медеделдии-биле угаап билиринче хөй чоннарнын аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузар, ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг туннелдер

Эртемнин тускайлыын медресе билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап оорениринче, эстетиктиг корушту хевирлээринче угланган.

Метапредметтиг

Бот тускайлан .

Коммуникативтиг: Оске кижилер-биле , башкызы база эш-оору-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири, инициатива, идея ундуруп шыдаар , бодалдарын чиге, дорт илередири, оске кижиге унелел бээри

Регулятивтиг бот угланышкынныг: сорулга салып билири, план тургузуп, туннел ундуруп, бодунга унелел бээри.

Программаның утказы

«Номнун оннуктери» деп кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгага планнаттынган программа 135 шакка планнаттынган. Программа 1-4 класстын оореникчилеринин назы-харынга дууштур тургустунган. Неделяда 1 шак. Программа ниитизи-биле уругларның ниити кругозорун, культуразын бедидип, дыл-домаан сайзыратпышаан, колдуунда янзы- бурү оюннар, моорейлер, уругларнын бот-чогаадыкчы ажылдарынын хевиринге эртер.

Программа уругларга өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг, класстан дашкаар чорудар ажылдарның база бир кезээ. Ооң өөредиглиг ужур-дузазы:

- өөреникчилерниң кичээлдерге алган билиглерин болгаш чаңчылдарын немээр, делгемчидер база ханыладыр;
- бердинген темазынга хамаарышкан материалдар чыып, оларны системажыдып, сайгарып, түңнел үндүреринге өөредир;
- словарьлар болгаш өске-даа немелде литература-биле таныжар;
- кежээлер, мөөрейлер, делгелгелер организаастаар;
- көргүзүг материалдары белеткээр - бо бүгү өөреникчилерниң бот-идепкейин болгаш сонуургалын бедидеринге улуг ужур- дузалыг.

Сөзүглел-биле ажыл бир класстан өске класстан чоорту нарыдап чоруп орар. Берге эвес сөзүглелди литературлуг шын адаанын езугаар, медреселдиг шын аянынг чүгүртү номчуур. Номчулганың темпизин шын сагып билир. Чыл төнчүзүнде таныш эвес сөзүглелди номчуурунуң дүргени бир минутада 30-35ден өрү сөстөрни номчуур.

Тыва дылдың лексика болгаш фонетика талазы-биле эге билигни алыры.

1. Шын номчулга болгаш бижилгеге чаңчыктырып, ийи болгаш оон хөй кижилер аразынга чугаалажышкынынга киржир;
2. Чаңгыс кижиниң сагыш-сеткилин илереткен чугааны тургузар болгаш бичии хемчээлдиг шинчилел болгаш медээ сөзүглелдерни бжиир.
3. Тыва дылга хумагалыг болур, сагыш-сеткилинден ооң арын онзагайын үнелеп, камнаарынга харысалгалыг болур.
4. Тыва дылынга сонуургалын оттурар болгаш бодунуң чугаа домаан сайзырадырга чүткүлүн бедидер.

Эге школага тыва дыл болгаш номчулга өске эртемнерни өөрениринге болгаш уругларның коллективке ижиктиреринге эң-не кол черни ээлеп турар.

Өөреникчилерниң кичээлге болгаш кичээлден дашкаар ажылдарга киржилгези:

1. Дыңнап тургаш, адаар:

- башкының берген үлегерин өттүнүп үннү шын адаар;
- сөске үннүң туружун шын илередип, тода адаар;
- эжеш ажык эвес үннерниң ылгалын тода адаар;
- узун, кыска, өк-биле адаар ажык үннерни онзагайлап адаар;
- үлегерлээн болгаш словарь сөстөрүн дыңнап адаар.

2. Бөлүктөл ажылы:

- эге болгаш сөөлгү үннериниң аайы-биле сөстөрү бөлүктээр;
- бердинген үнге сөстөрү шилип тывар; дөмей уткалыг сөстөрү бөлүктээр;
- узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрү бөлүктээр;
- өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрү бөлүктээр;
- үнү биле үжүү дең сөстөрү бөлүктээр;
- үжүү хөй, үнү эвээш сөстөрү; үнү хөй, үжүү эвээш сөстөрү бөлүктээр;
- бижири чаңгыс дүрүмгө чагыртыр сөстөрү бөлүктээр;
- эжеш ажык эвес үннерлиг сөстөрү бөлүктээр;
- тема аайы-биле бөлүктээри: ногаа аймаа, ыяш аймаа, хеп аймаа, сава, аыш- чем дээш оон-даа өске.

3. Хайгаарал ажылы:

- башкының номчаан шүлүүндөн бердинген үн кирген сөстөрү тывар,
- сөзүглелге дөмей уткалыг сөстөрү ажыглаар
- сөзүглелден медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тывар;
- сөзүглелден хуу аттарны көргүскен сөстөрү тывар;

4. Хевирлеп - дүрзүлээр ажыл:

- дорт чугаалыг домакты дүрзүлөп чуруун шыяр;

5. Деңнээри:

- бердинген дүрзүгө тааржыр сөстөрү тывары;
- номчаан сөзүңгө дүүштүр чурукту дөмейлээр;
- үн болгаш оон үжүүн деңнээр;
- улуг болгаш бичии үжүктөрүниң бижээнин деңнээр;
- үлегерлиг бижилге биле өөреникчинин бижээнин деңнээр;
- домак биле сөстү деңнээр;

6. Хынаары:

- бөлүк аайы-биле бодунуң ажылын хынаар болгаш үнелээри;
- частырыгларны тыпкаш, ону эдер, слог бүрүзүндө ажык үннерниң барын хынаар;

7. Тайылбырлаары:

- узун, кыска болгаш өк-биле адаар ажык үннерни шын адаарын, оларның туружун, дүрзүгө көргүзүп тайылбырлаар;
- чымчак болгаш кадыг демдектерниң уjur-дузазын тайылбырлаар;
- улуг үжүк-биле бижиир сөстөрниң дүрүмү;
- сөстү слогтарга чарарының дүрүмү;
- сөстүң дорт болгаш доора утказын тайылбырлаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерлиг домакты шын бижиириниң дүрүмү.

8. Шинчилээри:

- сөстөрни слогтарга чарары, сөстө каш слог барын тодарадыры, бердинген слогтарга тааржыр сөстөрни тывары (- - мал-чын-нар);
- чурукка ат тыпсыр;
- домактың эгезин, төнчүзүн утка-аайы-биле эде тургузар;
- номчаан сөзүглелинде кандыг болуушкуннар болуп турарынга хамаарышкан салдынган айтырыгларга харыылаар;
- сөзүглелдин кол утказын чугаалаар;
- сөстөрниң утказының аайы-биле (чүвөлөрни көргүзүп турар сөстөр, чүвөлөрниң ылгавыр демдээн көргүзөр сөстөр, чүвөлөрниң кылдыныын көргүзөр сөстөр) шинчилээр.

9. Номчулга:

- слогтап номчуур;
- бодунуң иштинде номчуур;
- химиренип номчуур;
- рольдап номчуур;
- бижик демдектерин сагып, домактарны аянынг номчуур шиижидип ойнаары;
- хевирин өскерткен домакты азы сөзүглелди эдип номчуур.

10. Дүжүрүп бижилге:

- башкының бижээн үлегеринден дүжүрүп бижиир;
- парламал болгаш бижимел сөзүглелди дүжүрүп бижиир;
- бердинген даалга-биле сөстөрни болгаш домактарны дүжүрүп бижири;
- хевирин өскерткен сөзүглелди эде тургуспушаан бижиир.

Өөреникчилерниң номчулга талазы-биле алган билиглеринге, мергежилдеринге, чаңчылдарына кол негелделер

1-ги классты доозуп турар уруглар төрөөн дылының бүгү үннерин болгаш үжүктөрүн, оларның кол ылгалын билген турар.

Өөреникчилерниң кол мергежилдери болгаш чаңчылдары:

- сөстөрдө үннерни ылгап, оларның туружун тодарадып билер;

- ажык, ажык эвес үннерни болгаш үжүктөрни, кыска, узун ажык үннерни болгаш үжүктөрни бот-боттарындан ылгап билири;
- домактарның болгаш сөстөрнүң анализ-синтезтиг сайгарылгазын кылып, домактардан сөстөрни ылгап тывар;
- улуг болгаш биче үжүктөрни шын, чараш, тода бижип билир; бижимел болгаш парламал шриффт-биле бижиттинген сөстөрни, домактарны иштинде слогтап адап ора, шын дүжүрүп бижип;
- адаары болгаш бижири дүүшкек 3-4 берге эвес сөстен тургустунган домактарны адап бээрге, үжүктөр кагбайн шын бижиир;
- домак эгезинге улуг үжүктү бижири; сөөлүнге улуг секти салыры.
- нарын эвес сөстөрни слогтавайн чүгүртү номчуп, оларның шын, меделдиг, аянның болурун сагыыры; сөстөрни тода адавышаан, домак сөөлүгө интонацияны, домактар аразынга паузаны кылыр; башкының номчаан азы чугаалаан чүүлүн кичээнгейлиг дыңнаар болгаш утказын сактып алыр;
- номчаан чүүлүнге хамаарышкан айтырыгларны харыылаары болгаш башкының дузазы-биле оон, кол утказын илередири; ону кезектерге чарары;
- сөзүглелди иштинде номчааш, утказын билип алган шаа-биле чугаалап шыдаар;
- номчаан номнарының адын, авторун шын адап билир;
- доктаадып алган шүлүктөрүн аянның чугаалап билир; номчулганың негелделерин болгаш шынарларын шын сагывышаан, номчуурунун, темпизин дүргедедип шыдаары;
- чыл төнчүзүндө номчуурунун, дүргени 1 минутада 25—35 хире сөс; сюжеттиг чуруктар-биле харылзаалыг чугаа тургузары.
- номчаан номнарының авторун, адын шын сактып ап, 5—8 хире биче хемчээлдиг шүлүктөрни шээжи-биле аянның чугаалап билир.
- бижик демдектерин (. ! ?) барымдаалап домактарны шын номчууру; оларның аразынга үн доктаашкынын кылып билир.

Сюжеттиг болгаш темалыг чуруктарны көрүп тургаш, 3—4 домактан тургустунган харылзаалыг аас-даа, бижимел- даа чугааны тургузуп билир.

Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныжылганың түннелинде өөреникчилер дараазында кол-кол билиглер болгаш чаңчылдарны чедип алыр:

- чурттап турар республиказының болгаш найысылалының адын билир;
- кудумчу кежериниң, транспорту оюп эртериниң, кудумчуга чадаг кижилерниң оруктарга чоруур чурумнарын, өрт болдурбазының чамдык дүрүмнерин сагып билир;
- чылдың янзы-бүрү үелеринде агаар-бойдустун, онзагай демдектерин эскерип билир; чурттап турар черинде чанар болгаш кыштаар элээн каш куштарның аттарын билир; оларны ылгап шыдаар.

Чараштыр бижилге

Улуг болгаш бичии үжүктөрнүң кезектериниң аттарын болгаш бижириниң дөмейлешкээн барымдаалап дараазында чурум ёзугаар бөлүктөргө чарар.

1—4 класстарга класстан дашкаар номчулга.

Класстан дашкаар номчулга — уругларны чечен чогаалга хандыкшыдарының бир аргазы, литературлуг номчулганың чарылбас кезээ.

Класстан дашкаар номчулганың кол сорулгалары:

- өөреникчилерни уруглар чогаалы-биле таныштырбышаан, номга ынак болурунга кижизидер;
- уран чогаал дамчыштыр угаан-билииниң ниити деңгелин бедидер;
- эстетиктиг мөзү- бүдүжүн хевирлеп, ниити сайзыралын чедип алыры;
- сагыш-сеткил культуразын бүгү талалыг байыдары болур.

Номчулга өөреникчиниң назы-харын, амыдыралчы дуржулгазын шыңгыы барымдаалаар болганда, номчуурунга сүмелеп турар номнар шын шилилтинген турар ужурлуг. Уругларның номчулгазын шын, системалыг, ажыктыг кылдыр чорударынга башкының медреселдиг шилилгези албан негеттинер. Кол черни улустуң аас чогаалы, тыва чечен чогаал, орус болгаш өске-даа хөй национал улустуң чогаалдары, даштыкы классика ээлээн турарын чугула деп сүмелеп турар.

Тыва улустуң аас чогаалының эң-не дээрэ үлегерин эге класстарга өөредип тура, ук чогаалдарда улусчу чаңчыл-сагылгаларны уругларга билиндирип база уруглар боттары ону эскерип билиринге чаңчыктырар аргаларны ажыглаар. Программада айыткан кол-кол темалар, чогаалдың хевирлери, авторлар, чогаалдардан аңгыда, класстан дашкаар номчулгага кайы авторларны, кандыг номнарны, чогаалдарны сүмелээри башкыдан улуг хамааржыр. Ооң-биле чергелештир башкы уругларның кандыг чогаалдарга сонuurгалдыын, ук чогаалчының амгы үе-чадада, ниити литературада ээлеп турар туружун, ролюн барымдаалап көөрү база чугула.

Уругларны школа-биле болгаш школачы амыдырал-биле таныштырар болгаш өске-даа ажылдакчыларны танып, оларның ажылын хүндүлөп билиринге чаңчыктырары.

Бодун төлептиг алдынып билири. Бодунуң болгаш өскениң үезин үнелээри. Каржы болбас. Улуг улусту хүндүлөп, бичии кижилерни кээргеп, чаптап билири. Хире-шаа- биле дузанын чедирип, ачы-буянныг, биче сеткилдиг болурун хевирлээр.

Школанын хөй-ниити ажылынга ак-сеткилдиг киржири. Эш-өөрү –биле эп-найыралдыг, дузааргак болуру. Сагылга-чурумга хамаарышкан мораль- этиктиг билиглерни сагып билиринге чаңчыктырар.

Төрээн чурту - Тывазынга, Россияга ынаа болгаш чоргааралы.. Ооң бойдузунга, дириг амытаннарынга, үнүштеринге, арга-арыынга, сагыш- човангыр, хумалалыг хамааралгазы болгаш сагыыр ужурлары.

Уругларга номну үнелеп, «Ном-билиглерниң үндезини» деп угаадыгны билиндирер. Уругларның делегей көрүүшкүнүн , номга сонuurгалын бедидер. Номчулга-амыдыралдың бир кол негелдези кылдыр, номчуурунга чаңчыктырып, библиотекка-биле харылзаазын быжыглааар.

Литературлуг номчулга «Бодун номчу» номнун тургузуу

Башкыларнын дилээ-биле ооренир ужуктернин чуруктуг данзызын чада бурузунун мурнунда кириген. «Ооренмээн ужуктеринин уннерин баш бурунгаар адап, ужуктернин хевирин танып алыры уругларнын дурген, шын номчуурунга дузалаар чуве-дир» деп, башкылар чугаалап турар.

Номда состун слог-уннуг анализин кылырынга, уругтун аас чугаазын сайзырадырынга база номчулгага сонургалын оттуруп, бодун номчуп ажылдаарынга ооренир хой янзы уткалыг созуглелдер бар. Бо номчулга номун ужук ооредилгезинден шала соннай эгелээр журунда, бирги чаданын ажык болгаш ажык эвес уннеринин ужуктерин болуктээн.

Бирги болук: а, о; л, м.

Ийиги болук: с, н.

Ушку болук: ы, у; ч, р.

Дортку болук: у, и.

Бешки болук: э (е).

Алдыгы болук: о; ш.

Бирги чадада ооренген ужуктеринин хире-шаа-биле тааржыр состерни чыып, домактар тургускан.

Ийиги чаданын (д-ден й-ге чедир) ужуктерин чангыстап киригеш, ону быжыглаары-биле номчуур арыннарнын санын ковудеткен.

Ушку (ъ, е, ё, ю, я), дортку (ь, ф, ц, щ) чадаларынын ужуктерин ийи болук кылдыр кириген.

Ужуглел соондагы уеде номчуур созуглелдерни тыва, орус чогаалчыларнын база улустун аас чогаалындан, тыва чоннун бурунгу ужурларындан узундулерни кириген. Бижик ооредилгезинин ийиги чадазындан сонгаар состернин слогтары ковудээш, чаа номчуп ооренип чоруур кижинин номчуурунга бергедээшкиннерни таварыштылары чугаажок. Ынчангаш дурген номчуп оорениринге чугле уннер каттыжышыкынынга даяныры чугула.

Чижээ, ном-чук-чу-лар. Номчуп тура, номнун бодунга (чижекте коргускени ышкаш) хаалчак слогтун солгу унунун жуун кады адавышаан номчуурун сумелеп турар.

Чамдыктары утгундуруп бар чыдар торел болук болгаш чингине тыва аттар база утказын тайылбырлаан чамдык состернин данзызын номнун солгу арнындан номчуур силер.

Бо ном мурнунда ундурулгезинден чараш апарган-дыр: чуруктары шупту оннуг, улуг болгаш тода, ужуктеринин хемчээли бичи кижилернин номчуурунга таарымчалыг. Башкынын онаалга даалгаларын бижиир. Ону схема-биле коргузер.

Тематиктиг план

№ п/п	Тема	Шак
1	А-дан Ш-ка чедир ужуктер	6
2	Д-дан й-га чедир ужуктер	6
3	Эжеш ажык эвес ужуктер	6
4	Созуглелдер болгаш тоолдар	15
Ниити шагы		33

Календарь-тематиктиг планнаашкын

№	Кичээлдин темазы	шагы	Эрттирер хүнү	
			план	Факт
1.	Бодун номчу деп ном-биле таныжылга	1	05.09.2023	
2	Ажык уннер	1	12.09.2023	
3	Ажык эвес уннер	1	19.09.2023	
4	Ажык, ажык эвес уннер	1	26.09.2023	
5	Слог. Слогта ажык уннернин ажык-дузазы. Слогтап номчулга.	1	03.10.2023	
6	Ыткыр ажык эвес уннер. (д,б,в,г)	1	10.10.2023	
7	Дулей ажык эвес уннер.(т,п,к)	1	17.10.2023	
8	Ыткыр ажык эвес уннер.(з,ж,й). Тыва чемнер. Байырлалдар.	1	24.10.2023	
9	Эжеш ажык эвес уннер.	1	07.11.2023	
10	Тывызыктар	1	14.11.2023	
11	Я,Е,Ю.Ё деп ужуктуг состер	1	21.11.2023	
12	Чымчак демдектиг состер. Орус дылдан улегерлеп алган состер.	1	28.11.2023	
13	Комбу Бижек «Шын адаайн». С. Сурун-оол «Ээремчик»	1	05.12.2023	
14	Тоол. Анай. Ыттар	1	12.12.2023	
15	В. Бианки «Огород» «Майышкак Санька»	1	19.12.2023	
16	Э. Кечил-оол «Огород» «Кажар кушкаш»	1	26.12.2023	
17	Хуулгаазын состер. Чаагай состер	1	09.01.2024	
18	Т. Кызыл-оол «Орт»	1	16.01.2024	
	Т. Кызыл-оол «Ыттын эш дилеп чорааны»	1	23.01.2024	
19	Н. Куулар «Шынчы оннук» «Иви мыйызы канчаар тывылганыл?»	1	30.01.2024	
20	О. Сувакпит «Аяс» Хоптак сеткил»	1	06.02.2024	
21	Б. Чюдюк «Хемчиим бажы Бай-ла Тайгам» «Чараш чуртум»	1	13.02.2024	
22	М. Кенин-Лопсан «Сут»	1	27.02.2024	
23	С. Сурун-оол «Ашактар чугаазы»	1	05.03.2024	
24	С. Суркун-оол Бодаган	1	12.03.2024	
25	В. Бианки «Эник»	1	19.03.2024	
26	Ю. Кюнзегеш «Дуруяалар» «Теве-Даш»	1	02.04.2024	
27	Ю. Кюнзегеш «Монделер» «Могейип каан»	1	09.04.2024	
28	Э. Мижит «Жора»	1	16.04.2024	
29	Тыва далган.	1	23.04.2024	
30	Э. Кечил-оол «Топ-топ»	1	30.04.2024	
31	А. Шоюн «Малчын боор мен»	1	07.05.2024	
32	А. Гайдар «Хуна»	1	14.05.2024	
33	Л. Чадамба «Кым –дыр мен?»	1	21.05.2024	

